

OD INTERNACIONALISTICKEJ POMOCI K PRAGMATICKEJ
SPOLUPRÁCI:
PRIORITY ČESKOSLOVENSKEHO „EXPERTNÉHO
PORADENSTVA“ V OBLASTI VEDY A VZDELÁVANIA
PRE KRAJINY AFRIKY V PRIEBEHU 60. A 70. ROKOV

BARBORA BUZÁSSYOVÁ

BUZÁSSYOVÁ, Barbora. From internationalist aid to pragmatic cooperation: the priorities of Czechoslovak “expert service” in the field of science and education provided to African countries during the 1960s and 1970s. *Historický časopis*, 2021, 69, 1, pp. 119–146, Bratislava.

The paper analyses the shifting priorities of the Czechoslovak educational development aid to African countries during the 1960s and 1970s within the context of the global system of UNESCO-sponsored development aid programmes. The primary focus is put on the changes in status and contents of services provided by Czechoslovak experts working at scientific and educational institutions in Africa. Drawing on the concept of “semiperipheral postcoloniality” of Hungarian geographer Zoltán Ginelli, the author interprets the growing tendency towards commercialization of Czechoslovak conceptions of expert service and its closer entanglement with international strategies of development aid as one of the means of convergence between the “Western” and “Eastern” models of development and simultaneously as a possible solution to economic stagnation on the domestic front. The study thus contributes to the current debates about the roles of Eastern European states in the global processes of the Cold War as well as their relations to the “Global South.”

Key words: Development aid. Africa. Education. Czechoslovakia. Experts. Cold War

DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2021.69.1.6>

Úvod

Konvenčné poňatie studenej vojny ako bipolárneho konfliktu dlho redukovalo historický výskum tohto obdobia na interpretovanie rôznych rovín vzťahov dvoch supervelmocí, kde nespochybniteľného iniciátora zahraničnej politiky krajín tzv. socialistického tábora predstavovalo kremľské politbyro. Tento interpretačný prístup (spolu s predstavou „východného bloku“ ako homogénnej entity) je zdanlivo len jednou z adaptácií vzťahu autoritatívneho štátu a strachom paralyzovanej, propagandou zmanipulovanej spoločnosti demonštrovaný

teóriou totalitarizmu.¹ Koniec studenej vojny sprevádzaný otvorením archívov však podniel posun v chápaní tohto konfliktu, kde medzinárodné milieum prestali byť vnímané exkluzívne iba ako miesta konfrontácie dvoch antagonistických ideológií, ale ako priestor dialógu podnecujúci obojsmernú cirkuláciu ľudí, ideí, technológií a poznatkov medzi „prvým“, „druhým“ i „tretím“² svetom.³ Ako nám pripomína americký historik diplomacie Akira Iriye, úlohou medzinárodných organizácií po druhej svetovej vojne bola primárne snaha neutralizovať militantný nacionalizmus medzivojnového obdobia (a následné bipolárne delenie sveta) nasledovaním ideálu „povojnového internacionalizmu“,⁴ ktorý mal zabrániť novému otvorenému konfliktu. Po Chruščovovom obrate sovietskej zahraničnej politiky k princípom „mierového súžitia“ a „socialistického inetrnacionalizmu“ Sovietsky zväz vstúpil do UNESCO v apríli roku 1954, zakrátko nasledovaný ostatnými východoeurópskymi štátmi.⁵ Pod záštitou antiimperialistickej solidarity sa tak vládam tzv. socialistického tábora otvorili nové cesty, ako regulovať formy globálnej spolupráce v oblasti vzdelávania, vedy a kultúry, ktorým dovtedy dominovali „kapitalistické“ predstavy o podobe modernity a metód rozvoja. Od polovice 50. rokov začali v dôsledku postupujúceho dekolonizačného procesu čoraz výraznejšie vstupovať do medzinárodno-politického diania nové suverénne štáty Afriky, Ázie a Latinskej Ameriky. Lídri týchto postkoloniálnych štátov integrovaním sa do medzinárodných štruktúr sledovali príležitosť vyrokovať pre seba rôzne benefity bez toho, aby otvorene vyjadrili podporu „kapitalistickému“ alebo „socialistickému“ systému. Na druhej strane, pre donorov na oboch stranách spektra bola pomoc „rozvojovým krajinám“ jedinečným nástrojom, ako

-
- 1 K historickému prehľadu o teórii totalitarizmu pozri VOLLNHALS, Clemens. Pojem totalitarizmu v proměnách dvacátého stoloetia a HOENIGOVÁ, Bianca. Možnosti a meze jednoho paradigmatu. Teorie totalitarizmu aplikovaná na státní socialismus středovýchodní Evropy. In *Soudobé dějiny*, 2009, č. 4, s. 625 – 652. ISSN 1210-7050.
 - 2 Autorka si je vedomá všetkých kontroverzií, ktoré sprevádzajú vyfabrikované pojmy „tretí svet“, „globálny Juh“ a „rozvojové krajiny“. Bohužiaľ, rozsah tohto príspevku neumožňuje dôkladnú rozpravu na túto tému, preto budú v texte vždy písané v úvodzovkách. Pre analýzu pojmu „tretí svet“ pozri: TOMLINSON, B.R. What was the Third World? In *Journal of Contemporary History*, 2003, roč. 38, č. 2, s. 307 – 321. ISSN 0022-0094.
 - 3 Pozri napríklad SURI, Jeremi. Conflict and Co-operation in the Cold War: New Directions in Contemporary Historical Research. In *Journal of Contemporary History*, 2011, roč. 46, č. 1, s. 5 – 9. ISSN 0022-0094.
 - 4 IRIYE, Akira. Global Community. *The Role of International Organizations in the Making of Contemporary World*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 2002. s. 37 – 59. ISBN 9780520231283.
 - 5 Československo ako zakladajúci štát UNESCO predložilo v januári 1953 prostredníctvom veľvyslancu Gustáva Součka svoju rezignáciu (oficiálnym dôvodom bolo schválenie členstva frankistického Španielska). Jednalo sa však len o krátkodobé prerušenie, od roku 1954 je opäť jeho stabilným členom.

propagovať hodnotové a technologické vymoženosti svojho systému a príležitou, ako demonštrovať jeho „morálnu“ prevahu v globálnom meradle.⁶

V 60. rokoch medzinárodný diskurz rozvoja udávali predovšetkým teoretici ľudského kapitálu,⁷ ktorí videli vo vzdelávaní kľúčovú prerekvizitu prekonania hospodárskej zaostalosti. V rámci štruktúr UNESCO predstavovali hlavné diskusné platformy, na ktorých boli formulované plány rozvoja vzdelávania krajín tzv. tretieho sveta, Medzinárodný inštitút pre plánovanie vzdelávania⁸ spolu so špecializovanými sesterskými agentúrami.⁹

Z hľadiska československého zastúpenia je dôležité, že napríklad v rokoch 1970 – 1974 bol členom sekretariátu Medzinárodnej komisie UNESCO pre rozvoj vzdelávania český ekonóm a pracovník Ekonomického ústavu ČSAV Jan Auerhan, ktorý v tejto funkcii publikoval niekoľko závažných textov.¹⁰ Podobne sa ďalším československým vedeckým pracovníkom, ako napríklad českému didaktikovi a riaditeľovi Výskumného pedagogického ústavu J. A. Komenského Miroslavovi Ciprovi a chemikovi Vladimírovi Šiškemu, podarilo začleniť do

-
- 6 Čo malo v duchu Trumanovej doktríny a kréda socialistického internacionalizmu viesť k šíreniu politického a ekonomického vplyvu na danom území. Tieto praktiky niektorí historici označujú ako „developmentalizmus“ alebo aj „rozvojový imperializmus“. Pozri: WESTAD, Odd Arne. *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times*. New York: Cambridge University Press, 2005. Predovšetkým prvé dve kapitoly, s. 8 – 72. ISBN 9780521703147.
 - 7 Podrobnejšie sa tejto teórii venujem v tretej kapitole.
 - 8 International Institute for Educational Planning. Inštitút bol založený v roku 1963 v Paríži ako medzinárodné centrum výskumu a prípravy plánov vzdelávania predovšetkým rozvojových krajín. Okrem vlastných aktivít intenzívne spolupracoval aj s inými medzinárodnými a národnými výskumnými ústavmi a univerzitami. Z tých medzinárodných to boli najmä regionálne školiace centrá a medzinárodný inštitút expertov pri UNESCO. Pozri: *Educational Planning: A Directory of Training and Research Institutions*. Paríž: International Institute for Educational Planning, 1968, s. 11 – 12.
 - 9 Predovšetkým UNESCO Inštitút vzdelávania so sídlom v Hamburgu (založený 1951), Regionálna divízia UNESCO pre oblasť plánovania vzdelávania a administratívy v Afrike (UNESCO regional group for educational planning and administration in Afrika, založená v roku 1965 so sídlom v Dakare), Regionálne centrum pre prípravu pedagógov pre oblasť arabských krajín (The Regional centre for the advanced training of educational personnel in the Arab states, založený v roku 1961 so sídlom v Bejrúte) a Ázijský inštitút plánovania vzdelávania (the Asian institute of educational planning and administration, založený v roku 1962 so sídlom v New Delhi). Ibid. s. 11 – 26.
 - 10 AUERHAN, Jan. *Alternative educational strategies (Rwanda)*. Paríž: International Commission on the Development of Education, 1971; AUERHAN, Jan – SOLOMON, Erwin S. Asia: cost analysis in an Asian model of educational development. In *Educational cost analysis in action: case studies for planners*. Paríž: International institute for educational planning, 1972, s. 297 – 329; AUERHAN, Jan. *The UNESCO Educational Simulation Model (ESM)*. Paríž: Reports and papers in the social sciences, 1974.

medzinárodných projektov rozvoja vzdelávania krajín „tretieho sveta“.¹¹ Česko-slovenská reprezentácia tak netvorila len pasívne krovie tejto kultúrnej organizácie, ale aktívne participovala na formulovaní jej smerníc. Cieľom nasledujúceho textu je tak ukázať, akým spôsobom do medzinárodného systému rozvojovej pomoci vstupovalo Československo a ako sa multilaterálny dialóg na pôde UNESCO prejavil pri definovaní priorít československej stratégie rozvojovej pomoci krajinám Afriky v priebehu dvoch rozvojových dekád.

Otvorenou (a stále nástožčivejšou) otázkou medzi historikmi však naďalej ostáva, ako túto novoobjavenú transnacionálnu rovinu dejín studenej vojny vhodne uchopiť. Nedávno publikované tituly k dejinám studenej vojny ponúkajú množstvo nových metodologických a interpretačných perspektív, zameriavajúcich sa na globálne interakcie krajín socialistického bloku a to predovšetkým so zreteľom na oblasť „tretieho sveta“.¹² Nasledujúca stať tak predstaví práce niekoľkých autorov, ktorých tézy možno považovať z hľadiska tohto textu za najinšpiratívnejšie.

Jeden z prvých odporcov myšlienky bipolarity je americký historik David Engerman. Studenú vojnu naopak vníma ako „esenciálne multipolárny konflikt“, kde sa politika supervelmocí neodvíjala len od vzájomných interakcií, ale aj od politického taktizovania ich spojencov a protivníkov v oblastiach „tretieho sveta“.¹³ Známa práca Philipa Muehlenbecka zase otvorila diskusiu o miere podriadenosti rozhodovacích možností lídrov krajín socialistickej Európy sovietskemu

-
- 11 Miroslav Cipro bol v rokoch 1976 – 1980 vedúcim riešiteľom projektu UNESCO zameraným na program alfabetizácie rozvojových krajín. Pozri: CIPRO, Miroslav. *Some observations on literacy and development. A comparative study on the inter-relationship between literacy and development and the results of national literacy campaigns of the 20th century*. Paríž: UNESCO, 1980. Vladimír Šiške bol členom dvoch medzinárodných tímov expertov pracujúcich na programoch prípravy učiteľov pre stredné školy v Ghane a Tanzánii. Pozri: *Training of secondary school science teachers, University College of Cape: Ghana (mission), report of the review mission and report on project results, conclusions and recommendations*. Paríž: 1970 a *Training of secondary school science teachers at the Faculty of Science, University of Dar-es-Salaam, United Republic of Tanzania – (mission), Report on project results; conclusions and recommendations*. Paríž: 1972.
 - 12 Z českých autorov sa podobnej problematike čiastočne venovali napríklad HOLEČKOVÁ, Marta Edith. *Univerzita 17. listopadu a její místo v československém vzdělávacím systému a společnosti*. Diz. práca. Praha: Univerzita Karlova, 2017. V roku 2019 bola jej práca publikovaná knižne pod názvom *Příběh zapomenuté univerzity. Univerzita 17. listopadu (1961–1974) a její místo v československém vzdělávacím systému a společnosti*. Praha: Filozofická fakulta UK v Praze, 2019. ISBN 9788073089214; ZÍDEK, Petr – SIEBER, Karel. *Československo a Subsaharská Afrika v letech 1948–1989*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 2009. ISBN 8086506584; ZÍDEK, Petr. *Československo a francouzská Afrika 1948-68*. Praha: Libri, 2006. ISBN 8072773054.
 - 13 ENGERMAN, David. The Second World's Third World. In *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 2011, roč. 12, č. 1, s. 183 – 211. ISSN 1538-5000.

vzoru.¹⁴ V posledných rokoch sa navyše čoraz väčšia pozornosť historikov upriamuje na analýzu rôznych geopolitických či kultúrnych stratégií štátov východnej Európy v širšom kontexte dekolonizácie a globálne diskutovaného fenoménu rozvojovej pomoci či „modernizácie“ krajín „tretieho sveta“.¹⁵ O novoobjavenom záujme o rolu európskej a globálnej periferie v dejinách studenej vojny svedčia aj dva medzinárodné projekty, ktoré vo veľkej miere ovplyvnili nazeranie historikov na toto obdobie. Prvým je projekt *Socialism goes global: Cold war connections between the „Second“ and the „Third Worlds“*¹⁶ pod vedením Jamesa Marka a projekt Bogdana Iacoba *Turning global. State socialist experts during the Cold War (1960s–1980s)*.¹⁷ Adoptovaním transnacionálnej perspektívy oba projekty cieľia k uvoľneniu dejín komunistických režimov z väzieb paradigmy národných dejín a situujú ich do širšieho rámca európskych dejín a globálnych procesov. Za jednu z metodologicky najpodnetnejších možno považovať štúdiu maďarského historického geografa Zoltána Ginelliho,¹⁸ v ktorej vedeckému publiku predstavil koncept tzv. semiperiférnej postkoloniality. Ginelli vo svojej interpretácii vedeckých, kultúrnych a ekonomických trajektórií maďarských expertov v Ghane za vlády Kwame Nkrumaha, proponenta panafrického hnutia a jedného z najspoľahlivejších ľavicovo-orientovaných afrických lídrov 60. rokov, vychádzal z teórie svetových systémov amerického sociológa Immanuela Wallersteina, ktorú prepojal s teóriami postkolonializmu.

14 MUEHLENBECK, Philip. *Czechoslovakia in Africa, 1945–1968*. UK: Palgrave Macmillan, 2016. ISBN 9781137566669.

15 Z množstva nedávno publikovaných titulov výberovo: MUEHLENBECK, Philip – TELEPNEVA, Natalia (eds.). *Warsaw Pact Intervention in the Third World: Aid and Influence in the Cold War*. Londýn; New York: I. B. Tauris, 2018. ISBN 9781788310550; MARK, James – RUPPRECHT, Tobias. *The Socialist World in Global History. From Absentee to Victim to Co-producer*. In MIDDEL, Matthias (ed.). *The Practice of Global History. European Perspectives*. Londýn: Bloomsbury, 2019. ISBN 9781474292153; BURTON, Eric. *Journeys of Education and Struggle: African mobility in times of decolonization and the Cold War*. In *Stichproben. Wiener Zeitschrift für kritische Afrikastudien*, 2018, roč. 18, č. 34, s. 1 – 17. ISBN 1992-8610; LORENZINI, Sara. *Comecon and the South in the years of detente: a study on East-South economic relations*. In *European Review of History – Revue européenne d'histoire*, 2014, roč. 21, č. 2, s. 183 – 199. ISSN 1350-7486; ALAMGIR, Alena K. *Socialist internationalism at work: Changes in the Czechoslovak-Vietnamese labor exchange program, 1967–1989*. Diz. práca. New Brunswick; NJ: Rutgers, The State University of New Jersey, 2014.

16 <http://socialismgoesglobal.exeter.ac.uk/>

17 <https://globalsocialistexperts.wordpress.com/>

18 GINELLI, Zoltán. *Hungarian experts in Nkrumah's Ghana. Decolonization and Semi-peripheral Postcoloniality in Socialist Hungary*. In *Mezosfera*, 2018, roč. 5, <http://mezosfera.org/2018/05/> [cit. 2018-10-08]. Podobné závery formulovala aj DRAGOSTINOVA, Theodora. *The “Natural Ally” of the “Developing World”: Bulgarian Culture in India and Mexico*. In *Slavic Review*, 2018, roč. 77, č. 3, s. 662 – 684. ISSN 0037-6779.

Hlavným znakom semiperiférneho postavenia je spájanie vlastností „centra“ a vlastností „periférie“, ktoré sa prejavuje v snahe imitovať štáty centra (ale nikdy nebyť skutočne akceptovaný ako jeden z nich), a absenciu kolónií kompenzovať demonštrovaním svojej civilizačnej nadradenosti nad oblasťami globálnej periférie.¹⁹ Týmto metodologickým synkretizmom sa mu podarilo načrtnúť užitočný interpretačný model, prostredníctvom ktorého možno diplomatické manévrovanie východoeurópskych štátov v krajinách „tretieho sveta“ vnímať ako snahu o akvizíciu (a potvrdenie) vlastnej kultúrnej hodnoty. Budovaním širokej siete globálnych kontaktov tak východoeurópske štáty prispeli k reprodukovaniu (a prehĺbeniu) koloniálnych mechanizmov, pričom navonok vystupovali za ich diskvalifikáciu. Motiváciou východoeurópskych štátov k formulovaniu cieľov zahraničnej politiky voči krajinám „tretieho sveta“ mal byť jav tzv. dvojitej závislosti.²⁰ Nadväzujúc na prácu maďarského sociológa Józsefa Böröcza zo začiatku 90. rokov Ginelli argumentuje, že východoeurópske socialistické satelity boli paralyzované pod jarmom jednak politickej závislosti na Sovietskom zväze, jednak rastúcej ekonomickej závislosti od západného kapitalizmu v priebehu 70. rokov²¹ (čo sa najcitelnejšie prejavilo najmä pri probléme splácania západných pôžičiek).²² V úsilí minimalizovať negatívne dôsledky tohto stavu východoeurópske vlády vyhľadávali možnosti rôznych typov spolupráce na iných geografických frontoch.

Favorizované plány vedecko-technickej spolupráce boli (na oboch frontoch) komplementárne doplňované prehlbovaním kooperácie v oblasti kultúry a vzdelávania. Popri rozsiahlej sieti štipendijných programov pre študentov z krajín

19 Pozri ARRIGHI, Giovanni. The Developmentalist Illusion: A Reconceptualization of the Semiperiphery. In MARTIN, W.G. (ed.) *Semiperipheral States in the World-Economy*. Westport: Greenwood Press, 1990, s. 11 – 42. ISBN 9780313274893.

20 BOROCZ, Jozef. Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change on the State Socialist Semiperiphery. In *Theory and Society*, 1992, roč. 21, s. 77 – 104. ISSN 0304-2421.

21 V roku 1976 napríklad predstavoval dlh socialistických štátov vrátane Sovietskeho zväzu sumu 46 miliárd dolárov. Miera zadĺženosti západným veriteľom sa však pri jednotlivých krajinách rôžnila. Medzi najviac zadĺžené štáty patrilo Poľsko, NDR a Maďarsko. Pozri: PORTES, Richard. East Europe's Debt to the West: Interdependence is a Two Way Street. In *Foreign Affairs*, 1977, roč. 55, č. 4, s. 752 a 757. ISSN 0015-7120.

22 Tento faktor však nemožno aplikovať na situáciu v Československu, keďže vláda ČSR nepoberala pôžičky od západných veriteľov. Napriek tomu však výkonnosť československej ekonomiky zostávala vo veľkej miere závislá od importov technológií a inovácií zo západných krajín. V rokoch 1970 – 1980 napríklad obchodný obrat medzi ČSSR a krajinami OECD narástol o 209 %. Pozri: HALLON, Ľudovít – LONDÁK, Miroslav. Facilities, Forms and Areas of Economic Activities of Firms in Neutral and Socialist Countries during the Cold War: the Slovak case. In ENDERLE-BURCEL, Gertrude et al. (ed.). *Gaps in the Iron Curtain. Economic Relations between Neutral and Socialist Countries in Cold War Europe*. Krakov: Jagiellonian University Press, 2009, s. 229 – 250. ISBN 9788323380665.

„tretieho sveta“, ktoré boli sponzorované vládnyimi i mimovládnyimi organizáciami, fungoval systém poradenstva v oblasti vedy a vzdelávania, zameraný na vysielanie expertov do rozvojových krajín. Okrem prístupu k novým trhom, stojacim mimo systému RVHP a drahých importov zo Západu, tak krajiny socialistického bloku získali odbytišťa pre špecifické formy socialistickej kultúry.²³ Prísun nových komodít, zisk voľne zameniteľnej meny a rozvoj mnohostrannej kultúrnej spolupráce tak mali vyvolať dojem úspešnosti socialistického režimu, legitimizovať jeho kultúrnu a morálnu nadradenosť nad kapitalistickým Západom a zabezpečiť vysoké renomé socialistických krajín na medzinárodnom fóre.²⁴

Keď presunieme pozornosť od všeobjímajúceho „globálneho“ k „lokálnemu“, rýdzo československému kontextu, nové impulzy do skúmania dejín štátneho socializmu nedávno priniesli texty Vítězslava Sommera, Mateja Spurného a Jaromíra Mrňka o vzťahu medzi politickou mocou a expertným poznaním.²⁵ Podľa autorov sa technokratické tendencie vládnutia (t. j. kroky smerujúce k maximalizácii zisku, minimalizácii nákladov a dosiahnutiu ekonomickej výkonnos-

-
- 23 Kultúrne kontakty boli materializované nielen formou štipendijných a stážistických programov pre záujemcov z krajín „tretieho sveta“. Úzka spolupráca bola realizovaná aj medzi jednotlivými organizáciami Národného frontu, predovšetkým ČSM, Výboru československých žien a Zväzu československých spisovateľov a pod. a ich sesterskými organizáciami v jednotlivých krajinách (ako boli Mladí pionieri Ghany, Nigerijský kongres mládeže, Organizácia mládeže Konga, Zväz demokratickej mládeže Nigeru, National council of Ghana women a i.), ktoré poriadali rôzne semináre, výstavy, prednášky, napríklad pri príležitosti dní solidarity s národmi Afriky a Ázie, a krátkodobé poznávacie pobyty pre svojich členov. Na pravidelnej báze boli do zahraničia vysielané aj folklórne a hudobné súbory a organizovali sa napríklad aj priateľské futbalové zápasy. Československý rozhlas zaviedol pravidelné vysielanie pre Afriku (*Prague calling Africa*), čs. zastupiteľské úrady v Afrike zase počínajúc rokom 1961 začali s distribúciou časopisu *Solidarity/Solidarité* – kľúčového média tlačovej propagácie ČS-Africkej spolupráce. Z kolaborácie čs. Filmexportu s (napríklad) Ghana Film Production Corporation vzišlo niekoľko filmových podujatí zameraných na prezentáciu života v ČSSR. Pozri napríklad: Archív Ministerstva zahraničných vecí Českej republiky (ďalej AMZV ČR), fond (ďalej f.) Teritorálne odbory – tajné (ďalej TO-T) 1960 – 1964 (Ghana), inv. č. 234/119, kartón (ďalej k.) 4, obal 1, Podklady pro zprávu o relacích ČSM se zeměmi černé Afriky, január 1964; a Archív Slovenskej akadémie vied, f. Riadiace orgány SAV I., inv. č. 5030, k. 2478, Zahraničné styky – Dohody o spolupráci, spis Guinea: Plán kultúrnej spolupráce medzi Československou socialistickou republikou a Guinejskou republikou v rokoch 1976 – 1978.
- 24 MARK, James – RUPPRECHT, Tobias. Eastern Europe. In THOMAS, Martin – THOMPSON, Andrew (eds.). *Oxford Handbook of the Ends of Empire*. Oxford: Oxford University Press, 2018. ISBN 9780198713197; MARK, James – APOR, Péter. Socialism Goes Global. Decolonization and the Making of a New Culture of Internationalism in Socialist Hungary, 1956–1989. In *Journal of Modern History*, 2015, roč. 87, č. 4, s. 1 – 40. ISSN 0022-2801.
- 25 SOMMER, Vítězslav et al. *Řídit socialismus jako firmu. Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2019. ISBN 9788074226748.

ti)²⁶ presadili v Československu v sedemdesiatych rokoch, pričom ich korene možno hľadať v niektorých ideových pilieroch reformného komunizmu pražskej jari. Jednou z charakteristík tohto obdobia bolo napätie medzi demokratizačným programom a dosiahnutím ekonomickej efektivity, spočívajúcej v čoraz intenzívnejšom zapojení expertov do politiky štátu. Predstava expertov produkujúcich jednak poznanie nevyhnutné pre uskutočnenie reformy politickej a ekonomickej zložky socializmu, a jednak formulujúcich vízie skvalitnenia každodenného života, tvorila kostru étosu šesťdesiatych rokov. Aj keď boli mnohé reformné aktivity po roku 1968 zastavené, autori dokazujú, že idey racionalizácie vládnutia a ekonomickej efektivity, spolu s významom expertného poznania naďalej hrali kľúčovú úlohu pri formulovaní sociálno-politických a kultúrnych cieľov československej „normalizácie“.²⁷

Sommerove výstupy o prepojení expertov a politiky v období neskorého socializmu možno považovať za užitočné východisko pre interpretovanie úloh československých expertov v medzinárodných komunitách. Z ťažiskovej pozície, ktorú (domáci) expertný posudok zaujal v politickej imaginácii novej generácie straníckych byrokratov možno usudzovať, že experti vybraní pre zahraničnú službu mohli predstavovať rozhodujúci faktor, ktorý presadil zmeny v zahraničnopolitickom nastavení Československa voči „rozvojovým krajinám“ v 70. rokoch. Chápanie socialistických expertov ako „agentov internacionalizácie“,²⁸ ktoré nedávno rozvírilo zaužívané naratívy dejín studenej vojny, umožnilo otvoriť nové spektrum výskumných okruhov, od participácie východoeurópskych štátov na globálnom kolonializme, cez transnacionálny aktivizmus až po rôzne modalities povojnovej globalizácie. Koncept zahraničného experta ako akejsi „membrány“ medzi lokálnou (československou) a globálnou stratégiou rozvojovej pomoci by tak mohol objasniť konvergentný sklon²⁹ politik štátov „globálneho Severu“, ktorý presahuje limity konštelácie Západ – Východ.

Nasledujúci text nadväzuje na načrtnuté postuláty a rozširuje ich o hlbšiu analýzu socialistického modelu rozvojovej pomoci v sektore vedy a vzdelávania v kontexte reformných procesov v medzinárodnom systéme programov rozvo-

26 Ibid, s. 5 – 6.

27 Ibid, s. 10.

28 IACOB, Bogdan – DOBOS, Corina – GROSESCU, Raluca Grosescu – IACOB, Viviana Iacob – PASCA, Vlad. State Socialist Experts in Transnational Perspective. East European Circulation of Knowledge during the Cold War (1950s–1980s): Introduction to the Thematic Issue. In *East Central Europe*, 2018, roč. 45, č. 2 – 3, s. 145 – 159. ISSN 0094-3037; REINISH, Jessica. Introduction: Agents of Internationalism. In *Contemporary European History*, 2016, roč. 25, č. 2, s. 195 – 205. ISSN 0960-7773.

29 Napríklad PÉTERI, György. Sites of Convergence: The USSR and Communist Eastern Europe at International Fairs Abroad and at Home. In *Journal of Contemporary History*, 2012, roč. 47, č. 1, s. 3 – 12. ISSN 0022-0094.

ja krajín „tretieho sveta“, ktoré boli diskutované na pôde UNESCO v priebehu 70. a 80. rokov. Štúdiá poníma ČSSR predovšetkým ako člena medzinárodnej komunity, ktorého politickí reprezentanti pri angažovaní sa v „treťom svete“ podliehali trendom udávaným medzinárodným spoločenstvom, a v prispôbení stratégií „rozvojovej pomoci“ videli príležitosť, ako prekonať vlastnú ekonomickú recesiu.³⁰

I. Prvá fáza – Veľké očakávania. Dekolonizácia, étos internacionalizmu a jeho nepredvídané limity

Až do polovice 50. rokov predstavovala oblasť Afriky pre sovietske vedenie geopoliticky nezaujímavý región. Izolacionistické tendencie neskorého stalinizmu paralyzovali zahraničnopolitickú iniciatívu východoeurópskych vlád, ktorá sa mala výhradne sústreďovať na utužovanie „dobrých vzťahov“ v rámci socialistického bloku. Zhodou okolností však zmena na poste vedenia sovietskeho Politbyra prebehla takmer paralelne s novými globálnymi výzvami v rámci svetového systému. Kadencia spustená kombináciou týchto dvoch činiteľov napokon viedla k prehodeniu dovedy platných ideologických dogiem. Ako dôsledok akcelerujúceho procesu dekolonizácie Afriky na mape sveta zrazu pribudol rad nových, suverénnych štátov, ktoré bolo žiaduce, v súlade so všeobecne platným diskurzom studenej vojny, začleniť do navonok existujúceho bipolárneho systému.

Práve idea boja o „srdcia a mysle“ obyvateľstva „tretieho sveta“ sa spolu s heslom „boja proti imperializmu“ stali centrálnou rétorickou smernicou, ktorá tvorila ideologickú kostru zahraničnopolitických koncepcií voči „rozvojovým krajinám“ všetkých socialistických štátov. Doktrína „mierového súžitia“ Nikitu Sergejeviča Chruščova sprevádzaná znovuoživením princípu socialistického internacionalizmu 20. rokov, otvorila východoeurópskej diplomacii nové možnosti vlastného politického manévrovania. Predstavitelia NDR svojím angažovaním sa v krajinách „tretieho sveta“ sledovali cieľ nájsť partnerov na oslabenie Hallsteinovej doktríny³¹ západného Nemecka,³² politici Rumunska zase zámer-

30 Tieto kroky možno vnímať ako cestu k „europeizácii“ československej zahraničnopolitickej orientácie. Pozri HIRSCHHAUSEN, Ulrike – PATEL, Kiran Klaus. Europeanization in History: An Introduction. In CONWAY, Martin – PATEL, Kiran Klaus (eds.). *Europeanization in the Twentieth Century: Historical Approaches*. New York: Palgrave Macmillan, 2010, s. 1 – 18. ISBN 9780230293120; GEYER, Michael. Historical Fiction of Anatomy and the Europeanization of national History. In *Central European History*, 1989, roč. 22, č. 3 – 4, s. 316 – 342. ISSN 0008-9389.

31 Orientácia zahraničnej politiky Spolkovej republiky Nemecko v rokoch 1958 – 1969, podľa ktorej iba SRN predstavovala jediného legitímneho reprezentanta záujmov všetkých Nemcov na medzinárodnom fóre.

32 BURTON, Eric. African Manpower Development during the Global Cold War: The Case of Tanzanian Students in the two German States. In EXENBERG, Andrea – PALLUA, Ulrich

ným kvalifikovaním sa za rozvojovú krajinu hľadali príležitosť vyrokovať pre seba cez medzinárodné organizácie rôzne finančné stimuly.³³ Je to práve dlho marginalizovaná spoluúčasť východoeurópskych štátov na rôznych politických, ekonomických či kultúrnych javoch sprevádzajúcich proces dekolonizácie, ktorá spolu s príchodom afro-ázijských postkoloniálnych štátov na medzinárodnú scénu narúša zaužívanú tézu o bipolarite. Naopak, oblasti európskej (a globálnej) periférie vystupovali ako často nevyspytateľní hráči, ktorí mali potenciál výrazne ovplyvniť dianie na osi východ – západ.

Prvý ucelený plán zahraničnopolitickej orientácie Československa voči krajinám Afriky schválil Ústredný výbor KSČ v auguste 1961. Jeho samostatnú časť tvorili návrh koncepcie školských a kultúrnych stykov s africkými krajinami, ktorý bol vypracovaný Ministerstvom zahraničných vecí (MZV) v súčinnosti s Ministerstvom školstva a kultúry (MŠK) ešte v júni 1961, a návrh koncepcie československej technickej pomoci rozvojovým krajinám. V apríli 1962 bol následne sformulovaný *Návrh na prohloubení naší pomoci africkým zemím na úseku školství*, v ktorom boli deklarované štyri kľúčové okruhy pomoci africkému školstvu.³⁴ Podľa oficiálneho znenia dokumentu tento návrh vychádzal z osobných skúseností československých (čs.) školských poradcov a učiteľov, ktorí pôsobili v Afrike.³⁵ Problém nedostatočnej úrovne vzdelávacieho systému afrických krajín bol označený za „úlohu prvoradej dôležitosti, ktorej riešením sa zaoberajú africké vlády za pomoci zahraničných expertov a medzinárodných organizácií“. Prehlásenie korešponduje so všeobecne platnými hypotézami rozvoja 60. rokov, predovšetkým teóriou ľudského kapitálu a teóriou modernizácie, ktoré tvorili základné filozofické východisko medzinárodne sponzorovaných programov v oblasti vzdelávania. Podrobnejšie sa oboj teóriám venujem v nasledujúcej kapitole.

Prvú metú čs. pomoci predstavovalo prebudovanie školského systému.³⁶ Pod „prestavbou“ sa skrývala výstavba odborného školstva, ktorú mala vláda predmetnej krajiny uskutočniť na základe postupov vypracovaných československými expertmi. Aj keď v priebehu histórie československo-afrických vzťahov boli navrhnuté dva projekty tohto typu – výstavba technických inštitútov v Gha-

(eds.) *Africa Research in Austria. Approaches and Perspectives*. Innsbruck: Innsbruck University Press, 2016, s. 101 – 134. ISBN 9783903122598.

33 GINELLI, ref. 18.

34 AMZV ČR, f. TO-T 10 1960 – 1964, kr. 2, obal 6 – 9, inv. č. 113, Kulturní agenda Afrika.

35 Správa uvádza, že v čase jej písania pôsobili v Guinei 16 pedagógov na stredných školách, 2 učitelia v Tunisku a 1 univerzitný profesor matematiky v Sudáne.

36 Podľa čs. vzoru bola napríklad realizovaná školská reforma v Mali. Pozri Národný archív Českej republiky (ďalej NAČR), f. Družstevný podnik výpočetní techniky, k. 32, inv. č. Šíření kultury, 1961 – 1962/63, Afrika – hodnocení za rok 1962, Republika Mali.

ne a Somálsku, k ich realizácii nikdy neprišlo. Oficiálnym zdôvodnením bola „*sporná návratnosť investícií*“.³⁷ Druhý okruh pomoci predstavovali ponuky štipendijných a stážistických programov, ktoré boli distribuované prostredníctvom sietí vládnych i mimovládnych agentúr. Ďalšou formou taktiky bola iniciatíva zakladať tzv. medziuniverzitné družby medzi čs. a africkými univerzitami, ktoré mali sprostredkovať recipročné mobility profesorov a lektorov, organizovať cykly špecializovaných prednášok, uľahčiť zásobovanie učebnicami a inými školskými pomôckami či dokonca poriadat' tematicky ladené filmové večery.³⁸ Poslednú formu asistencie africkému školstvu tvorili dohody o vysielaní československých expertov na krátkodobé aj dlhodobé pracovné pobyty do rôznych afrických inštitúcií. V tomto texte sa primárne sústredím na expertov pôsobiacich v univerzitných a vedeckých inštitútoch, prípadne ministerstvách školstva, kde zastávali poradné funkcie.³⁹

V 60. rokoch platil všeobecný konsenzus, že vybudovanie siete nových vzdelávacích kontaktov je hlavným kľúčom k modernizácii afrického vzdelávacieho systému. Od novej, univerzitne vzdelanej pracovnej sily (vyprodukovanej expanziou štipendijných programov) sa očakávalo, že po návrate bude asistovať pri implementácii moderných ekonomických postupov osvojených v zahraničí. V prvej fáze poskytovania expertnej pomoci tak voľba príslušného „modelu rozvoja“ automaticky predpokladala nastúpenie na cestu „socialistickej“ alebo „kapitalistickej“ verzie modernity.

Étos „altruistickej pomoci obetiam západného imperializmu“, ktorý mal zabezpečiť vysoké renomé socialistickeho Československa v zahraničí, v 60. rokoch predstavoval stabilný argument v návrhoch školských a kultúrnych plánov so zahraničím. Ako príklad za všetky uvádzam úryvok zo správy o školských a vedeckých vzťahoch so Somálskom z roku 1962, ktorého autorom bol Jan Ledl, vtedajší veľvyslanec v Mogadiše:

„Máme za to, že ČSSR môže veľmi účinne pomôcť ako pri výchove kádrov, tak aj materiálnym vybavením. Akákoľvek pomoc ČSSR bude prijatá s vďačnosťou a prispeje dobrej povesti našej krajiny ako priateľa krajín bojujúcich za svoju nezávislosť a kultúrny a hospodársky rozvoj [...] Je nutné si všimnúť, že čs-somálske kultúrne styky popri stykoch sovietsko-somálskych sú jediné, ktoré

37 AMZV ČR, f. Teritorální odbory – Tajné (ďalej TO-T) 1960 – 1964, Ghana, inv. č. 243/113, k. 3, obal 3, MŠK: Návrh na vybudování technického institutu (odborného učiliště) v Ghane, 1961.

38 „Družba“ existovala napríklad medzi Karlovou univerzitou a Univerzitou v Rabate a Chartúme, založená v roku 1962. Univerzita Komenského zase udržiavala kontakty s Univerzitou v Legone.

39 AMZV ČR, TO-T 10 1960 – 1964, inv.č. 112, k. 2, obal 5, Etiópia-Somálsko, Návrh na prohloubení naší pomoci africkým zemím na úseku školství, 17.4. 1962.

môžu zabrániť tomu, aby kultúrna a školská oblasť v Somálsku neboli vydané na pospas bývalým kolonizátorom – Talianom a Angličanom, a prenikajúcim Američanom a západným Nemcom.“⁴⁰

Systém organizácií, ktoré zastrešovali vysielanie československých expertov do zahraničia bol skutočne rozmanitý. Bezkonkurenčne najviac zahraničných pracovných kontraktov bolo uzavretých prostredníctvom PZO POLYTECHNA, na ďalšom mieste figurovala Hlavní technická správa Ministerstva zahraničného obchodu (špecializovala sa na export vojenskej techniky a na vysielanie vojenských a bezpečnostných poradcov), a rôzne ministerstvá a podniky (KOVO, Technoexport). Experti mohli vycestovať do zahraničia aj na základe pracovných zmlúv uzavretých individuálne či sprostredkovaných medzinárodnými organizáciami ako UNESCO, Svetová zdravotnícka organizácia či Svetová energetická agentúra. Za zmienku stojí, že väčšina kontraktov bola podpísaná na priamu žiadosť zainteresovanej africkej vlády.

Ideologický rozmer budovania sietí expertnej pomoci rozvojovým krajinám je očividný najmä v procese výberu vhodných kandidátov. Najmä v normalizačnom období selekčný proces predstavoval takmer nezdolateľnú prekážku, nakoľko „politicky nezávadných“ odborníkov bol akútny nedostatok.⁴¹ V 60. rokoch bola situácia na trhu s expertmi podobná, avšak s odlišným procedurálnym riešením. Po dekáde intelektuálnej izolácie stalinistického obdobia sa československí funkcionári museli vyrovnáť so značným nedostatkom profesionálnych kádrov, ktorí by jednak ovládali aspoň jeden zo svetových jazykov a zároveň boli politicky spoľahliví. Pred inštitucionalizáciou štátom kontrolovaného programu prípravy zahraničných expertov (túto funkciu prebrala Fakulta jazykovej a odbornej prípravy Univerzity 17. novembra) sa do zahraničia dostali aj tí, ktorí nie úplne splňali predstavy o „politickej nezávadnosti“.⁴² V rovine teórií síce uchádzači o zahraničný kontrakt museli pred odchodom absolvovať ideologické školenie, ktoré okrem krátkeho jazykového kurzu a kultúrno-klimatického prehľadu pozostávalo aj z politických seminárov, kde boli detailne informovaní o princípoch československej zahraničnej politiky a o možnostiach, ako tieto princípy vhodne tlmočiť africkým spolupracovníkom.⁴³ V praxi však tento model plnil svoj účel len málokedy. Napríklad v roku 1967 československý korešpondent v Akkre okomentoval situáciu medzi čs. expertmi takto:

40 Ibid. Zpráva o kulturních, školských a vědeckých stycích se zahraničím, 1962.

41 O sprísnení politických školení pre uchádzačov o prácu v zahraničí píšem v tretej kapitole.

42 Kvôli nedostatku prekladateľov sa napríklad do Guiney dostal bezpartajný novinár Miroslav Levý, či do Ugandy bývalý veliteľ čs. leteckých perutí v Británii Jaroslav Hlad'o. Pozri JANOUŠEK, Milan. *Kolín-Konakry*. Kolín: vydané vlastným nákladom, 2013. ISBN 9788026050308.

43 AMZV ČR, f. TO-T 10 1960 – 1964, inv. č 116, obal 2, k. 3, Úkoly a možnosti propagace v Africe, Odpověď na výpis úkolů a usnesení komise ze 31. 3. 1961 k č. MZV 218.409/61 – KPS/1 a MŠK 46.233/61; 10. 10. 1961.

„V celom rade prípadov sa ukázalo, že výber a príprava expertov sú nedostačujúce a v niektorých prípadoch nezodpovedné až zarážajúce. Jedná sa hlavne o politickú vyspelosť vysielaného pracovníka, o jeho charakterové vlastnosti, ako je súdržnosť, úprimnosť, pracovitosť a ochota.“ Za ktorým nasledovala ďalšia kritická poznámka: „[...] niektorí experti nechcú, alebo len veľmi neochotne dávajú podklady pre správy ZÚ k aktuálnym hospodárskym, finančným, kultúrnym i politickým otázkam z kruhu svojho pracoviska.“⁴⁴

Od expertov sa, samozrejme, očakávala ich aktívna spolupráca s miestnou pobočkou československého veľvyslanectva, kde mali odovzdávať pravidelné reporty o odbornom, spoločenskom a politickom dianí na ich pracovisku. Vyskytli sa aj prípady, že experti pomáhali s distribúciou propagačných materiálov, prípadne asistovali pri organizovaní filmových večerov, počas ktorých bol premietaný vhodne zvolený výber československej filmografie.⁴⁵ Avšak dokumenty československého MZV naznačujú aj iný trend – experti pôsobiaci v regiónoch mimo hlavného mesta boli pomerne indiferentní k požiadavkám veľvyslanectiev ohľadom ich predstáv o „povinnostiach dobrých socialistických občanov“. Zjavná ignorancia a ľahostajný prístup expertov k očakávanému poslaniu boli najčastejšie pripisované na vrub „vplyvu okolia, ktoré negatívne vplýva na výsledky socialistickej výchovy“.⁴⁶ V roku 1967 dokonca neuspokojivé výsledky v oblasti propagácie prinútili vtedajšieho československého veľvyslanca v Ghane Žabokrtského k lakonickej konštatácii: „Charakteristickým znakom pre väčšinu československých expertov v Ghane je malý záujem o politické a hospodárske udalosti.“⁴⁷

Zaujímavé zistenia priniesla aj analýza uzavretých kultúrnych dohôd. V 60. rokoch v ich obsahu jasne prevažovala tendencia akceptovať všetky požiadavky protistrany. Výsledkom bolo, že všetky náklady spojené so štúdiom a dopravou štipendistov z afrických krajín financovalo čs. ministerstvo financií. V doplnkovej správe priloženej k návrhu realizačného plánu školských a kultúrnych stykov so Somálskom na rok 1964 bol dokonca uverejnený komentár: „O štúdium v ČSSR je tu [v Somálsku] veľký záujem, pretože naše štipendiá ako jediné nie sú spojené s úhradou cestovného.“⁴⁸ Táto prax sa mení koncom 60. rokov.

44 AMZV ČR, fond teritoriální odbory-obyčejné 1965 – 1968, Ghana, k. 1, inv. no. 202/368 Osvěta-Školstvo, obal 9, Styky mezi ZÚ a čs. experty za rok 1967, ref. Jarošík, apríl 1968.

45 AMZV ČR, f. TO-T Ghana, 1965 – 1969, inv. č. 202, k. 1, obal 21, inv. no.202/211, Spolupráce ZÚ s experty v II. Pololetí 1964, ref. Dvořák, dec. 1964.

46 Ibid.

47 AMZV ČR, f. TO-T Ghana, 1965 – 1969, inv. č. 202, k. 1, obal 21, Zpráva ZÚ Akkra o stycích s experty, o poskytované péči, o výsledcích a významu jejich činnosti za rok 1966. Apríl 1966.

48 AMZV ČR, TO-O 1960 – 1964 Somálsko, inv. č. 263, k. 1, obal 30, Návrh prováděcího plánu školských a kulturních styků mezi Somálskou a Československou socialistickou republikou na rok 1964.

II. Zmena diskurzu v sektore medzinárodne poskytovanej rozvojovej pomoci v 70. rokoch

Nástup procesu dekolonizácie v polovici 50. rokov podnietil, popri novom usporiadaní globálneho mocenského poriadku, vznik novej súťažnej arény, kde príslušníci oboch konkurujúcich blokov mali príležitosť otestovať svoje sily. Ťažisko ideologického súperenia sa v období détente prenieslo z vyhrážok ozbrojeným konfliktom na rivalitu v rámci modelov rozvojovej pomoci, ktoré mali napomôcť k efektívnej modernizácii „nerozvinutých“ ekonomík čerstvo nezávislých postkoloniálnych štátov. V rámci diskurzu studenej vojny predstavoval výber „rozvojového poradcu“ akúsi vstupnú bránu ku kontinuálnemu šíreniu vplyvu víťaza v sociálnej, ekonomickej a politickej sfére príslušného štátu. V danom kontexte nie je žiadnym prekvapením, že viacerí poprední sociológovia 70. a 80. rokov definovali tieto mechanizmy „pomoci“ ako sofistikovanejšiu verziu kolonializmu, analógiu civilizačných misií či kultúrny imperializmus.⁴⁹

V súlade s hypotézami postulovanými teóriou tzv. ľudského kapitálu, ktorá v 60. rokoch predstavovala ideové východisko pre všetky koncepcie rozvojovej pomoci, vzdelávanie, a to predovšetkým vysoké školstvo, bolo považované za kľúčové médium modernizácie a rozvoja „predmoderných“ spoločností. Kosťou tejto teórie tvorila predstava, že nová, univerzitne vzdelaná pracovná sila sa stane prostriedkom naštartovania moderných ekonomík. Vybudovanie odbornej spoločenskej vrstvy bolo ostatne kľúčovým bodom všetkých plánov národného rozvoja nezávislých afrických vlád. Paradigmu nalinkovanú teóriou ľudského kapitálu nasledovali aj plány medzinárodnej rozvojovej pomoci v oblasti vzdelávania. Počas tzv. prvej rozvojovej dekády boli koncepcie medzinárodnej vzdelávacej pomoci Afrike zamerané na lineárnu expanziu vzdelávacieho systému, ktorá bola v globálnom meradle taká rapidná, že skupina amerických sociológov združených okolo Johna Meyera nazvala obdobie rokov 1950 – 1970 érou svetovej revolúcie vo vzdelávaní.⁵⁰ Avšak špecifické podmienky v krajinách tzv. tretieho sveta ukázali, že podpora vysokého školstva bola v prudkom kontraste s reálnym dopytom na trhu práce recipientských krajín a problém „modernizácie“ nielen nevyriešila, ale podľa názoru mnohých sociálnych vedcov ešte prehĺbila existujúci problém ekonomickej závislosti.⁵¹

49 Napr. ARNOVE, Robert, F. et al. (ed.). *Philanthropy and Cultural Imperialism. Foundations at Home and Abroad*. Bloomington: Indiana University Press, 1982. ISBN 9780253203038; ALTBACH, Philip, G. *Servitude of the Mind? Education, Dependency and Neo-colonialism*. In *Teachers College Record*, 1997, roč. 79, no. 2, s. 187 – 204. ISSN 0161-4681; BARGHOORN, Frederick Charles. *The Soviet Cultural Offensive. The Role of Cultural Diplomacy in Soviet Foreign Policy*. Princeton: Princeton University Press, 1960.

50 MEYER, John et al. *The World Educational Revolution, 1950–1970*. In *Sociology of Education*, 1977, roč. 50, s. 242 – 258. ISSN 0038-0407.

51 MAHEU, René. *Crisis or change of international aid?* In *Prospects*, 1974, roč. 4, no. 2,

Ako som naznačila v úvode, ambíciou tejto štúdie je poukázať a následne interpretovať možné prepojenia medzi československou zahraničnopolitickou koncepciou v oblasti vzdelávania voči krajinám Afriky a reformným procesom v rámci programov medzinárodnej rozvojovej pomoci. Cenným zdrojom inšpirácie pre nasledujúcu stať bola podnetná štúdia z pera Petra Q. Wrighta *Between the Market and Solidarity: Development Aid and the Political Economy of International Higher Education in Socialist Yugoslavia*.⁵² Podľa Wrighta sa v priebehu 80. rokov rozhodujúcim spôsobom zmenili zásady štipendijnej politiky Juhoslávie, a to zo zastávania princípov solidarity s rozvojovými krajinami k preferovaniu spolupráce s „rentabilnejšími partnermi“. „Rentabilnejších partnerov“ v tomto prípade predstavovali študenti z Grécka a arabskej oblasti, ktorí na juhoslovanských univerzitách študovali na vlastné náklady. Wright tento strategický posun interpretuje ako rastúcu ambíciu Juhoslávie preniknúť na západné trhy. Zavedené zmeny v spôsobe financovania a administrácie vysokoškolských programov mali viesť k zosúladieniu vzdelávania s požiadavkami juhoslovanskej ekonomiky, ktorá sa od polovice 70. rokov nachádzala v kríze. Za vhodné riešenie situácie juhoslovanské vedenie považovalo zahraničných študentov študujúcich na vlastné náklady.⁵³ Domnievam sa, že mnohé črty juhoslovanskej reformy štipendijnej politiky možno vystopovať aj v československej stratégii expertnej pomoci rozvojovým krajinám v 70. rokoch. Tendencia spájať „pomoc“ s vyhliadkou ekonomického profitu a na to nadväzujúci trend vyvážiť podpísanie menej rentabilných zmlúv tými výhodnejšími, často s kapitalistickými krajinami, boli opornými bodmi každého návrhu koncepcie školských a vedeckých stykov v období neskorého socializmu. Tieto indície ideového posunu bližšie rozoberám v nasledujúcej kapitole.

Pre ilustráciu meniacich sa princípov medzinárodnej rozvojovej pomoci som využila štúdie publikované v periodiku *Prospects: Quaterly Review of Education*, ktorý vychádzal s podporou Medzinárodného úradu pre oblasť vzdelávania pri UNESCO.⁵⁴ Revue slúži ako platforma na výmenu znalostí na poli komparatívneho vzdelávania od roku 1970 dodnes.

Na začiatku 70. rokov sa hlavnou témou didaktikov celého sveta stala otázka efektívnosti medzinárodných vzdelávacích programov rozvojových krajín, ktorá súvisela predovšetkým s aplikovanými metódami personálneho plánovania. Dovtedy platné koncepcie nepriniesli očakávané výsledky, čo vyvolalo globál-

s. 192 – 197; ARNOVE, Robert, F. Comparative Education and World-Systems Analysis. In *Comparative Education Review*, 1980, roč. 24, č. 1, s. 48 – 62. ISSN 0010-4086.

52 WRIGHT, Peter. Q. *Between the Market and Solidarity: Development Aid and the Political Economy of International Higher Education in Socialist Yugoslavia*. Forthcoming in James Mark's collection scheduled for the next year. Citované s povolením autora.

53 WRIGHT, ref. 52.

54 International Bureau for Education (IBE).

nu vlnu dezilúzií ohľadom budúcnosti ďalšej rozvojovej pomoci. Základnou kontradikciou sa ukázala byť dichotómia medzi teóriou a praxou. Na stretnutí Spoločnosti pre medzinárodný rozvoj (Society for International Development, SID) v máji roka 1973 prišli účastníci s prevratným zistením – zatiaľ čo väčšinu africkej populácie tvorili ľudia zamestnaní v poľnohospodárskom sektore, poberatelia klasického príjmu (wage-earners), medzi ktorých v tom čase patrilo iba 1 – 5 % obyvateľstva, zarábali desaťnásobne viac. Jadrom problému bola skutočnosť, že v rozvojových krajinách bolo jednoducho oveľa viac pracovných príležitostí pre osoby so základným vzdelaním než pre univerzitných absolventov.⁵⁵ Rastúca miera nezamestnanosti medzi univerzitne vzdelanou mládežou, jedným z dôsledkov ktorej bol tzv. fenomén *brain drain*,⁵⁶ iniciovala globálne diskusie ohľadom reorientácie rozvojových stimulov. Vyššie spomenuté medzinárodné rozhovory vychádzali z analýz zahraničných expertov, medzi ktorými už niekoľko rokov silneli hlasy za presmerovanie investícií z podpory univerzitných štipendijných programov v zahraničí ku sponzorovaniu regionálnych vzdelávacích programov zameraných na poľnohospodárstvo a plošnú podporu gramotnosti. Zmenu v stratégii výstižne zhrnul Paul-Marc Henry, predseda SID aj Centra pre rozvoj pri OECD v nasledovnom vyhlásení: „*Musíme sa zbaviť viery, že vzdelávanie vykoná rozvojový zázrak. Multilaterálne balíky školiacich programov musia byť úzko prepojené s regionálnymi projektami, pričom tieto balíky musia byť zamerané na všetky kategórie obyvateľstva (mužov, ženy, dospelých aj mladých ľudí)*.“⁵⁷ Do centra pozornosti sa tak dostala podpora krátkodobých odborných školení, spojených s výkonom konkrétneho povolania, ktoré mali vyrovnáť rastúcu mieru nezamestnanosti a vyvážiť problém populačnej explózie v rozvojových krajinách.

Hans Reiff, rozvojový ekonóm UNESCO špecializujúci sa na plánovanie v oblasti vzdelávania, zhrnul podstatu reorientácie medzinárodných asistenčných programov ako snahu nahradiť nehospodárnu investičnú politiku typickú pre prvú rozvojovú dekádu, sústredení sa na cieľ udržateľnosti projektov vzde-

55 Seminar of the Society for International Development. From the crisis in educational system to the redeployment of aid. In *Prospects*, 1974, vol. 4, č. 2, s. 223.

56 Po slovensky „odliv mozgov“. Podľa Arnova bol dokonca *brain drain* jedným z javov, prostredníctvom ktorých sa reprodukovali vzťahy závislosti medzi perifériou a centrom. Keďže väčšina univerzitných absolventov z krajín „tretieho sveta“ sa do materského štátu nevrátila, štáty periférie nemohli profitovať zo zahraničných vzdelávacích programov. „Profit“, v tomto prípade mladá vzdelaná pracovná sila, zostával štátom centra.

57 V origináli: “*It is essential to abandon the belief, that it is education that is going to work the development miracle. ‘Multi-directional training packages’ must be attached to ‘tightly knit, highly localized regional projects’, these ‘packages’ being intended for all categories of the population (men and women, adults and young people)*.” Seminar of the Society for International Development, ref. 40, s. 223.

lávania.⁵⁸ Ak sa detailnejšie pozrieme na špecifický prípad programov rozvojovej pomoci pre krajiny Afriky, štúdie UNESCO zo začiatku 70. rokov naznačujú, že financovaním vzdelávacieho systému africké vlády spotrebovali až nadmerne veľkú časť štátneho rozpočtu, čím znemožnili jeho preinvestovanie do iných dôležitých sektorov, napríklad rozvoja poľnohospodárstva.⁵⁹ Enormné náklady boli podľa správ ekonómov UNESCO vynaložené predovšetkým na financovanie činnosti zahraničných poradcov, čím vzdelanie naďalej zostalo nedostupným pre majoritnú, sociálne deprivovanú časť populácie.⁶⁰ Nakoľko zahraničné programy vzdelávania evidentne nespĺnili pôvodné očakávania, postupne začali v plánoch národného rozvoja afrických krajín zastávať druhoradú úlohu a nahradili ich projekty potravinovej produkcie a národnej obrany.

Obrat v logike poskytovania medzinárodnej pomoci spolu so sklonom k hospodárnejšej distribúcii fondov do vzdelávania je nutné interpretovať na pozadí rastúceho vplyvu Svetovej banky na chod medzinárodných organizácií. Podľa amerického odborníka v oblasti komparatívnej pedagogiky Stephena Heynema (ktorý sa 22 rokov podieľal na tvorbe efektívnejších modelov vzdelávania pre Svetovú banku), investičné stratégie do oblastí rozvoja vzdelávania boli v 70. a 80. rokoch výrazne podriadené záujmom sponzorských agentúr, ktoré v tom čase pochádzali predovšetkým z industrializovaných štátov OECD.⁶¹ Západné sponzorské agentúry tak získali výrazné právomoci v rozhodovaní o tom, ktoré projekty vzdelávania obyvateľstva rozvojových krajín získajú podporu a ktoré nie. Mnohí odborníci sa tak domnievajú, že stratégie rozvojovej pomoci boli „šité“ na mieru existujúcej deľbe práce medzi jednotlivými regiónmi svetovej ekonomiky, v prospech industrializovaných štátov centra.⁶² Za pozornosť

58 REIFF, Hans. International co-operation in education with the least developed countries. In *Prospects*, 1983, roč. 13, č. 4, s. 450.

59 Seminar of the Society for International Development, ref. 55.

60 Podľa správy čs. veľvyslanectva v Lagose z roku 1963, napríklad prostredníctvom vládnych a medzinárodných štipendií na nigérijských univerzitách študovalo len 45 % študentov, ostatní si ho financovali sami. AMZV ČR, f. Teritoriálne odbory – Obyčajné (ďalej TO – O) 1960 – 1964, inv. č. 355 Nigerie, obal 29, Systém a plán rozvoje nigérijského školství – časť II., 1963.

61 HEYNEMAN, Stephen, P. The History and Problems of Making Education Policy at the World Bank 1960–2000. In *International Journal of Educational Development*, 2003, roč. 23, č. 3, s. 315 – 337. ISSN 0738-0593.

62 CARNOY, Martin. International Institutions and Educational Policy: A review of education-sector policy. In *Prospects*, 1980, roč. 10, č. 3, s. 265 – 283; ALI, Mazrui, A. The African University as a Multinational Corporation: Problems of Penetration and Dependency. In *Harvard Educational Review*, 1975, roč. 45, č. 2, s. 191 – 210. ISSN 0017-8055; BERMAN, Edward, H. The Foundations' Role in American Foreign Policy: The Case of Africa, Post 1945. In ARNOVE, Robert (ed.). *Philanthropy and Cultural Imperialism: The Foundations at Home and Abroad*. Bloomington: Indiana University Press, 1982. ISBN 9780253203038.

stojí, že objem pomoci smerujúci do sektora vzdelávania rozvojových krajín sprostredkovaný agentúrami UNESCO v priebehu 70. rokov zaznamenal výrazný pokles.⁶³

Popri diskusiách o presmerovaní rozvojovej pomoci v priebehu 70. rokov narastal aj skepticizmus ohľadom efektívnosti činnosti zahraničných expertov. Richard Symonds v prednáškovom cykle venovanom problémom expertnej pomoci a problémom štúdia v zahraničí, usporiadaného Medzinárodným inštitútom pre plánovanie v oblasti vzdelávania pri UNESCO (IIEP)⁶⁴ poznamenal, že namiesto bezmyšlienkovitej implementácie externých modelov vzdelávania a poznania sprostredkovaných zahraničnými expertmi by mali hlavnú iniciatívu v príprave projektov prebrať samotné rozvojové štáty.⁶⁵ Symonds navyše spochybnil celý systém postgraduálnych a klasických štipendijných programov v rozvinutých krajinách. Parafrázujúc jeho slová, tieto mechanizmy zvykli viesť k vzniku dvojakej frustrácie – zo životných podmienok v domovskej krajine študenta, čo malo za následok „brain drain“, a z neschopnosti uplatniť nadobudnuté vedomosti v praxi.⁶⁶

Pre ilustráciu stanoviska socialistických krajín v rámci diskusií o charaktere vzdelávacej pomoci dávam do pozornosti plán ekonomického rozvoja Sovietskeho zväzu, ratifikovaný na 24. zjazde KSSZ v roku 1971. Nové direktívy vyzývali k väčšiemu podielu odbornej prípravy v rámci systému vzdelávania, ktorá mala byť navrhnutá v súlade s „*ich [študentskými] dispozíciami a schopnosťami a s požiadavkami ekonomiky ohľadom adekvátnej kvalifikácie pracovnej sily*“.⁶⁷ Úsilie zosúladiť vzdelávacie programy s produkciou pracovnej sily a potrebami ekonomiky tak možno považovať za globálny fenomén, ktorý je nutné interpretovať v kontexte ropnej krízy a začiatku ekonomickej stagnácie krajín socialistického bloku v polovici 70. rokov.

III. Druhá fáza – Vytriezvenie. Komericializácia expertnej pomoci a rastúci význam medzinárodných organizácií

Koncom 60. rokov sa v rámci československých stratégií plánovania a vlastnej praxe expertnej pomoci rozvojovým krajinám v oblasti vedy a školstva usku-

63 REIFF, Hans. International co-operation in education with the least developed countries. In *Prospects*, 1983, roč. 13, č. 4, s. 449 – 458.

64 International Institute fo Educational Planning at UNESCO.

65 SYMONDS, Richard. Technical Assistance – the Problems of Experts and the Problems of Training Abroad. In *The Fundamentals of Educational Planning: Lecture-Discussion Series*, 1974, č. 41, UNESCO – International Institute for Educational Planning, s. 1 – 23.

66 Ibid.

67 AVERICEV, Yu, P. Guiding school pupils towards manual occupations in the U.S.S.R. In *Prospects*, 1973, vol. 3, č. 3, s. 372.

točnilo niekoľko závažných zmien. V roku 1969 bolo výnosom Ministrestva školstva a kultúry (MŠK) prijaté rozhodnutie o realizovaní len tých pracovných kontraktov, ktoré boli sprostredkované výhradne v spolupráci s PZO Polytechna, čím experti stratili možnosť uzavrieť pracovnú zmluvu priamo, len v súčinnosti s MŠK.⁶⁸ (Ministerstvo financií totiž zamietlo žiadosť MŠK o prevzatie celej agendy vysielania expertov do plnej kompetencie ministerstva). Polytechna patrila medzi podniky zahraničného obchodu prislúchajúce pod správu Ministerstva zahraničného obchodu (podobne ako KOVO, OMNIPOL, Jablonex, Tuzex, PRAGOEXPORT a i.), ktoré mali v pridelenej oblasti monopol na sprostredkovanie obchodu so zahraničím. Do gescie Polytechny zriadenej v roku 1959 patrilo okrem predaja licencií a patentov aj zastrešovanie technickej spolupráce s rozvojovými a kapitalistickými krajinami materializovanej vo forme pracovných kontraktov čs. expertov v zahraničí a umiestňovania zahraničných štážistov do jednotlivých čs. podnikov.⁶⁹

Rozhodnutím z roku 1969 sa zjednotila prax vysielania čs. expertov, čím sa pod správu obchodných oddelení Polytechny dostali aj pracovné zmluvy uzatvárané s medzinárodnými organizáciami. Ako jeden z priamych dôsledkov zástupcovia Polytechny získali právo stanoviť výšku mzdy československých pracovníkov v zahraničí. Rozdiel medzi dohodnutým a reálnym platom tak experti museli odvádzať vo forme dane československému štátu.

V tomto bode stojí za zmienku, že praktiky riadiacich pracovníkov Polytechny uplatňované pri mediácii pracovných zmlúv, boli príležitostne kritizované už v priebehu 60. rokov. Napríklad v dokumente *Dosavadní zkušenosti z plnění koncepce čs. zahraniční politiky vůči zemím tropické Afriky a výsledky při rozvíjení našich vztahů s těmito zeměmi* z roka 1965 určenom pre rokovanie kolégia MZV bol metodickým smerniciam Polytechny vyčítaný „vyložene komerční charakter“, vďaka ktorému boli často prehliadané „politické zájmy“.⁷⁰

Tento prekvapivo kritický dokument apeloval k prehodnoteniu niektorých princípov školských a kultúrnych stykov voči krajinám Afriky. Medzi opakovane zdôrazňované negatíva patrila skutočnosť, že ťažisko nákladov na realizáciu jednotlivých bodov kultúrnych dohôd tak nesie vláda ČSSR. Na podčiarknutie stratovosti dovtedy platnej stratégie navyše správa sucho konštatovala, že „vý-

68 Národní archiv České republiky (ďalej NAČR), f. Ministerstva školstva a kultúry (ďalej MŠK), k. 993, inv. č. 35 – Ghana, Předání expertů v Ghane Polytechne, 1969.

69 Například *Solidarity. A monthly magazine for Czechoslovak-African relations*, 1965, roč. 4, č. 2, Polytechna speaking, s. 14 – 15.

70 AMZV ČR, f. TO 10 – Africké země 1965–1969, k. 1, obal 2, *Dosavadní zkušenosti z plnění koncepce čs. zahraniční politiky vůči zemím tropické Afriky a výsledky při rozvíjení našich vztahů s těmito zeměmi*, 1965.

*sledný politický efekt“ poskytovania štipendijných programov pre zahraničných študentov „nie je zatiaľ tak pozoruhodný, ako sa očakávalo“.*⁷¹

V nadväznosti na tento dokument v decembri 1968 zamestnanci MZV vypracovali rozsiahlu správu s názvom *Zhodnocení čs. zahraniční politiky vůči rozvojovým zemím z hlediska dosavadního vývoje dvoustranných politických, hospodářských a kulturních styků a zásady pro další postup*.⁷² Správa už argumentovala úplne odlišnými princípmi projektovania ďalšej spolupráce s krajinami Afriky. Namiesto rétoriky o „pomoci bratským národom“ správa odporúčala prednostne rozvíjať len tie kontakty, ktoré splňali „nielen politické, ale i ekonomické predpoklady pre vzájomne výhodnú spoluprácu v oblasti hospodárskej aj obchodnej (Zambia, Uganda, z časti Tanzánia)“. Priorizované mali byť tiež štáty, s ktorými ČSSR už výhodne obchodovala na báze voľne zameiteľných mien (Nigéria, Etiópia, Keňa) a clearingu (Ghana). Oblasť školských a kultúrnych stykov bola v správe dokonca definovaná ako sféra „jednostrannej pomoci“, ktorú bolo žiaduce účelovo obmedziť.⁷³ Náležitým príkladom realizácie nového smerovania zahraničnej politiky je vývoj spolupráce s Ghanou. Ako sa konštatovalo v *Návrhu směrnic zahraniční politiky*, aj keď režim v Ghane po zosadení Nkhrumahovej vlády bol jednoznačne prokapitalistický, „výhodnosť čs-ghanských stykov, predovšetkým v obchodnej oblasti, je pre Československo značná“.⁷⁴ Za prospešné návrh považoval pokračovať vo vysielaní čs. vysokoškolských profesorov na ghanské univerzity, už však nie z hľadiska pomoci africkému školstvu, ale z perspektívy zvyšovania ich odbornej kvalifikácie (najmä v oblasti tropického lekárstva či afrikanistiky).⁷⁵ Pragmatické schémy konca 60. rokov je, samozrejme, potrebné interpretovať na pozadí liberalizačných tendencií Dubčekovej administratívy, ktoré boli zamerané v prvom rade na revitalizáciu stagnujúcej československej ekonomiky. Za pozornosť však stojí, že iniciatíva prepojiť možnosti rozvojovej pomoci s potrebami ekonomiky pretrvala aj v 70. rokoch, a to napriek normalizačnému tlaku vrátiť sa k étosu internacionalistickej solidarity.

V koncepcii zahraničnej politiky po 14. zjazde KSČ je viditeľná snaha ostro sa vymedziť voči pragmatickým scenárom rokov 1967/68, ktoré boli označené za dielo „pravicových oportunistov“, a ktoré podkopávali cieľ „budovania

71 Ibid.

72 AMZV ČR, f. TO 10 – Africké země 1965–1969, k. 1, obal 2, *Zhodnocení čs. zahraniční politiky vůči rozvojovým zemím z hlediska dosavadního vývoje dvoustranných politických, hospodářských a kulturních styků a zásady pro další postup*. December 1968.

73 Ibid.

74 AMZV ČR, fond TO 10 – Africké země 1965–1969, k. 1, obal 2, *Materiál pro koncepci styků se západoafrickými státy*. Október 1968.

75 Ibid.

protiimperialistickej fronty“.⁷⁶ Mali byť opätovne obnovené kontakty a pomoc „pokrokovým silám“ v rozvojových krajinách s tým, že sa zdôrazňoval apel na „systematickú politickú prácu“ so zahraničnými študentmi. V reakcii na postupujúci konsolidačný proces bol tiež v apríli 1973 výnosom MŠK č. 10953/73 reglementovaný status československých zahraničných expertov. V prvom rade ich školiaci program nadobudol charakter postgraduálneho štúdia. V druhom rade, cieľom štúdia bolo vychovať expertov tzv. socialistického typu. Úlohou expertov v zahraničí tak už nebolo len reprezentovať socialistické Československo z hľadiska vysokej odbornosti, ale aj po stránke politickej a ideologickej kvalifikovanosti. Pod striktnú ideologickú kontrolu sa dostal aj obsah jednotlivých predmetov expertných školení. Hlavný dôraz sa tak presunul z jazykovej na ideovo-politickú prípravu.⁷⁷

Diskusie o presmerovaní cieľov československej rozvojovej pomoci krajinám „tretieho sveta“ tak boli načas prerušené dezorientáciou po vpáde vojsk Varšavskej zmluvy, avšak nastupujúca ekonomická kríza socialistického bloku definovala jasné limity ďalších možností pomoci. Nástup kréda pragmatizmu ilustruje aj správa československého staršieho referenta v Guinei Bohuslava Málka o klesajúcom počte československých expertov datovaná do decembra 1970.⁷⁸ Podľa správy najvyšší počet expertov bol zaznamenaný v roku 1963, keď v Guinei pôsobilo 84 čs. občanov (z toho 15 profesorov, 45 lekárov, 24 poradcov ministerstiev). Tento podiel potom od roku 1966 kontinuálne klesal, až v roku 1970 padol na hranicu 15 expertov (z toho žiadni profesori, len technici, lekári a poradcovia cez OSN). Objem československej pomoci bol tak najnižší spomedzi všetkých socialistických krajín (pre porovnanie v tom istom období v Guinei pôsobilo 700 expertov zo ZSSR, z ČLR dokonca údajne 2 000).⁷⁹ Podľa informácií zverejnených v Málkovej správe efektivitu dohôd o spolupráci medzi Guineou a ČSSR každoročne vyhodnocovalo obchodné oddelenie miestneho ZÚ. V roku 1970 boli výsledky spolupráce zhrnuté lakonicky: „*Politický efekt prítomnosti čs. expertov v GR je minimálny*.“⁸⁰ Spomedzi ponuky čs. expertov prejavila guinejská vláda údajne najväčší záujem o pozície lekárov, ich činnosť však obchodné oddelenie vyhodnotilo ako „výrazne humanitnú“. Správa tak odporučila MZV zamerať sa pri vysielaní expertov na odbory, ktoré by mohli pozitívne

76 NAČR, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Gustáv Husák, k. 801, inv. č. Federální ministerstvo zahraničních věcí, Zahraničně-politická činnost po 14. sjezdu KSČ, 1971.

77 NAČR, f. Univerzity 17. novembra (ďalej USN), k. 24, inv. č. 172, Postgraduální příprava kádrových rezerv pro expertizní činnost v rozvojových zemích, 1974.

78 AMZV ČR, f. TO – T 1970-1974, inv. č. 202 Guinejská republika, k. 1, obal 3, Čs. vědecko-technická pomoc Guinejské republice. Politicko-hospodářská zpráva č. 9. December 1970.

79 Ibid.

80 Ibid.

ovplyvniť vzájomné hospodárske čs-guinejské styky a počet expertov nezvyšovať.⁸¹ Málek tiež kritizoval laxný prístup k výberu expertov, ktorí nedosahovali patričnú úroveň „*politickéj a občianskej vyspelosti*“.

Málek dokonca nastolil otázku, do akej miery je možné spájať „*pomoc rozvojovým krajinám vo forme vysielania čs. odborníkov a komerčnou činnosťou MZO*“.⁸² Možno povedať, že „*pomoc*“ sa podriaďuje iným, predovšetkým medzinárodným politickým hľadiskám.⁸³ Vo svojom zhodnotení situácie dokonca MZV navrhol v budúcnosti „*určiť stupeň záujmov politických a záujmov komerčných a ich vzájomnú náväznosť*“. Pričom v ďalšom odstavci išiel ešte ďalej, keď poznamenal: „*Pri zachovaní záujmov politických v nevyhnutnom rozsahu je potrebné v budúcnosti posilňovať pri vysielaní čs. expertov oblasti, ktoré môžu ovplyvňovať obchodno-hospodársku výmenu, vzájomne výhodnú pre obe strany, prípadne perspektívne výhodnú pre ČSSR*“.⁸⁴ Podľa Málkových slov guinejská vláda začala presadzovať organizovanie odborného výcviku priamo v Guinei, pričom sa ukazovala tendencia preferovať formy asistencie sprostredkované agentúrami UNESCO. Týmto postupom chcela zabrániť úteku absolventov do zahraničia.

Špecifickosť československého postupu v krajinách Afriky implikuje poznámka v návrhu plánu kultúrnej spolupráce so štátom Mali na rok 1968/69. Vtedajší čs. veľvyslanec v Bamaku Václav Hradec na margo vysielania čs. pedagógov do malijských vzdelávacích inštitúcií uviedol: „*...napriek veľkému záujmu malijskej strany rokovanie stroskotáva na finančných podmienkach. Ostatné socialistické krajiny, najmä ZSSR a NDR dávajú totiž svojich pedagógov malijskej strane takmer zadarmo*“.⁸⁵ Tento komentár možno interpretovať ako jav príznačný pre československé diplomatické manévrovanie, keď vývoj plánov rozvojovej pomoci závisel viac od princípov realpolitiky než bombastickej doktríny internationalizmu presadzovanej sovietskym Politbyrom.

Osobitý charakter československej koncepcie rozvojovej pomoci ostatne signalizovali Zásady o dohode a spolupráci při výchově odborníků a vědeckých pracovníků mezi Ghanou a ČSSR, ktoré upravovali podmienky výcviku odborných a vedeckých pracovníkov v technických odboroch. Dohoda pozostávala z troch súčastí: praktického výcviku absolventov ghanských vysokých škôl v čs. závodoch (výnimočne aj na úradoch ČSSR) v dĺžke 1 – 2 roky, postgraduálneho

81 Ibid.

82 Ministerstva zahraničného obchodu.

83 AMZV ČR, f. TO-T 1970-1974, inv. č. 202 Guinejská republika, k. 1, obal 3, Čs. vedecko-technická pomoc Guinejské republice. Politicko-hospodárska zpráva č. 9. December 1970.

84 Ibid.

85 NAČR, f. MŠK, k. 1006, inv. č. 35 - Mali, 1967–1985, Plán kulturní spolupráce s Mali na rok 1968/69.

štúdia absolventov ghanských vysokých škôl s cieľom dosiahnuť titul ekvivalentný k MSc (završeného polročnou praxou v závodoch) a prípravy vedeckých a vysokoškolských pracovníkov k dosiahnutiu titulu ekvivalentného PhD.⁸⁶ Základným predpokladom tejto koncepcie bolo, že praxou v čs. závodoch sa Československu vrátia investované náklady.⁸⁷

Formálne tak síce československá politika v 70. rokoch hájila ciele „jednotného socialistického frontu“, avšak skutočnosť, že Polytechna nestratila svoje výhradné kompetencie ohľadom sprostredkovania a koordinácie kontraktov čs. expertov v zahraničí, mala svoje špecifické dôsledky. V roku 1976 napríklad československé veľvyslanectvo v Lagose doručilo žiadosť nigérijského ministerstva školstva na pozície vysokoškolských učiteľov pre technické školy. Vtedajší vedúci obchodného oddelenia Polytechny Walter Matějec odporučil žiadosti vyhovieť, nakoľko prítomnosť čs. učiteľov na nigérijských technických inštitútoch by „vytvorila predpoklady pre eventuálne dodávky zariadenia rôznych typov technologických a technických inštitútov“. Čs. odborníci by podľa Matějeca „mohli do značnej miery ovplyvniť rozhodovanie nigérijskej strany, pokiaľ ide o nákup rôzneho druhu zariadenia či vybavenia týchto inštitútov“.⁸⁸ Matějec tak čs. expertom pripísal funkciu akýchsi „mediátorov predaja“, ktorí svojou činnosťou mali propagovať možnosti československého exportu.

V druhej polovici 70. rokov tiež badať v rámci koncepcií zahraničnej politiky stúpajúcu tendenciu využívať na šírenie vplyvu členstvo čs. expertov v medzinárodných organizáciách. Rastúci počet čs. expertov v agentúrach UNESCO viedol k dôslednejšej reglementácii ich aktivít. V septembri FMZV vypracovalo *Návrh zásad pre výber, prípravu, prácu, riadenie a materiálne zabezpečenie čs. pracovníkov v sekretariátoch medzinárodných organizácií*, ktorý obsahoval súbor odporúčaní, ako členstvo v medzinárodných organizáciách „ešte efektívnejšie a všestrannejšie využívať pri presadzovaní cieľov a úloh čs. zahraničnej politiky“.⁸⁹ Ťažiskovou stratégiou bol zisk čo najväčšieho počtu vplyvných pozícií v sekretariátoch medzinárodných organizácií, čím by mala byť zaistená „návravnosť maximálnej časti značných finančných prostriedkov, ktorými na ich [medzinárodných organizácií] činnosť prispievame“.⁹⁰ Cieľom dokumentu tak

86 NAČR, f. Družstevný podnik výpočetní techniky Praha, k. 117, inv. č. 35 Ghana, 1961–1966, Zásady k dohode o spolupráci při výchově odborníků a vědeckých pracovníků mezi Ghanou a ČSSR, nedatované. (pravdepodobne 1965).

87 Ibid.

88 NAČR, f. MŠK, k. 1012, inv. č. 35 – Nigerie, 1967–1985, Nigerie-návrhy na vyslání učitelů pro technické školy, 1976.

89 NAČR, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Gustáv Husák, k. 801, inv. č. Federální ministerstvo zahraničních věcí, Zásady pro výběr, přípravu, práci, řízení a zabezpečení čs. pracovníků v mezinárodních organizacích, 1982.

90 Ibid.

bolo zosúladiť aktivity čs. expertov v zahraničí so zámermi zahraničnej politiky stanovenými predsedníctvom ÚV KSČ v roku 1981. Zahraničná expertná činnosť tak bola kvalitatívne transformovaná na „zahraničnú službu ČSSR“.⁹¹ Po stránke materiálneho zabezpečenia expertov boli platy expertov v medzinárodných organizáciách nivelizované tak, aby sa vyrovnali iným čs. pracovníkom v zahraničí (najmä pracovníkom veľvyslanectiev). Podľa správy vzniknutý rozdiel, ktorý predstavoval 20 – 25 % z platu pracovníka, mal byť odvedený štátu.⁹² Toto stanovisko bolo pravdepodobne motivované skutočnosťou, že čs. experti v zahraničí boli vyplácaní vo voľne zameniteľných menách nevyhnutných pre obchodovanie na medzinárodnom trhu.

Uvedené zmienky indikujú istý posun v politickom „naladení“ voči rozvojovým krajinám. Princíp pevnejšieho previazania zahraničnej služby so záujmami čs. ekonomiky bol pravidelne zdôrazňovaný v smerniciach FMZV o zameraní čs. zahraničnej politiky.⁹³ V júli 1981 Federálne MZV na čele s Bohuslavom Chňoupkom vypracovalo novú koncepciu zamerania kultúrnych, školských, vedeckých a zdravotných stykov so zahraničím na obdobie 1981 – 1985. V rámci rozvojových krajín koncepcia počítala s rozšírením pomoci najmä v oblasti prípravy a výchovy kvalifikovaného personálu, pričom táto spolupráca mala byť spojená s realizáciou veľkých investičných celkov a dlhodobých programov.⁹⁴ Internacionálna pomoc síce mala byť prioritne orientovaná na krajiny socialistickej orientácie – Afganistan, Angola, Etiópia, Jemen, Kongo, Mozambik, Nicaragua, Benin a Madagaskar, avšak podľa správy vyhodnocujúcej výsledky kultúrnych, školských a vedeckých stykov so zahraničím za obdobie 1976 – 1980, pomoc rozvojovým krajinám predstavovala len 3 % z celkového objemu uzavretých dohôd. Pre porovnanie, v rovnakom období bolo 72 % dohôd uzavretých s krajinami socialistického bloku a 25 % s kapitalistickými štátmi.⁹⁵

V podobnom duchu bola formulovaná aj stratégia štipendijných programov pre zahraničných študentov, ktorá počítala s postupným zvyšovaním počtu štipendií na čs. vysokých a stredných odborných školách, pričom sa mali začať pri-

91 Ibid.

92 Ibid.

93 NAČR, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Gustáv Husák, k. 801, inv. č. Federální ministerstvo zahraničních věcí, Zaměření československé zahraniční politiky v r. 1983.

94 NAČR, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Gustáv Husák, k. 801, inv. č. Federální ministerstvo zahraničních věcí, Styky se zahraničím v oblasti kultury, školství, vědy a zdravotnictví v letech 1981-85. (rozširované mali byť aj vzťahy s kapitalistickými štátmi a to cestou „*vhodného spájania propagačného hľadiska s hľadiskom komerčným*“.

95 NAČR, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Gustáv Husák, kr. 801, inv.č. Federální ministerstvo zahraničních věcí, Zhodnotenie plnenia Zásad pre rozvoj a vykonávanie kultúrnych, školských, vedeckých a zdravotníckych stykov so zahraničím za obdobie 1976 – 1980.

pravovať podmienky na štatút prijímania študentov z rozvojových a kapitalistických krajín na vlastné náklady.⁹⁶ Voči krajinám prioritného záujmu sa mali začať pripravovať dohody o systematickej príprave odborných pracovníkov, pričom ako príklad mali slúžiť už existujúce pracovné programy tohto typu uzavreté s Vietnamom, Laosom a Kambodžou.⁹⁷ Koncepcia dokonca zvažovala založenie stredísk jazykovej a odbornej prípravy na africkom kontinente, konkrétne v Angole a Etiópii. Čo sa týka expertnej pomoci, návrh akcentoval vysielanie expertov pod patronátom UNESCO, ktorý organizoval postgraduálne kurzy pre vedeckých pracovníkov z rozvojových krajín.

Záver

Analýza priorít československej expertnej „pomoci“ krajinám Afriky v priebehu 60. a 70. rokov priniesla niekoľko dôležitých zistení. V prvom rade, politika vysielania expertov sa v priebehu 70. rokov odvrátila od princípov „bratskej solidarity“ a prispôbila sa požiadavkám československej ekonomiky. Od roku 1969 spadali všetky zahraničné kontrakty čs. pracovníkov pod patronát PZO Polytechna, ktorej jednotlivé obchodné oddelenia zohľadňovali skôr komerčné hľadiská, než politický význam vysielania expertov. Formálne síce internacionalistická rétorika zostala zachovaná, podiel kultúrnych dohôd uzavretých s krajinami „tretieho sveta“ však v priebehu 70. rokov klesal v prospech zmlúv uzavretých s kapitalistickými štátmi. Z obsahu analyzovaných dokumentov možno dedukovať, že kvalitatívnou zmenou prešiel aj status zahraničných expertov. Namiesto „ortodoxných“ profesionálov, ktorý v 60. rokoch reprezentovali socialistické Československo v zahraničí primárne svojou odbornosťou, bola v druhej fáze očakávaná najmä politická spôsobilosť s tým, že za ideálnych podmienok mali experti prostredníctvom svojich aktivít propagovať export československých komodít. Trochu zjednodušene možno povedať, že plnili funkciu „mediátorov predaja“. Počas skúmaného obdobia je viditeľná aj rastúca tendencia využívať na plnenie cieľov československej zahraničnej politiky expertov v medzinárodných organizáciách. Ak vezmeme do úvahy návrhy FMZV o materiálnom zabezpečení expertov, časť ich zahraničného platu mala byť vo forme voľne zameniteľných mien odvádzaná československej vláde. Na začiatku 80. rokov sa

96 NAČR, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Gustáv Husák, kr. 801, inv.č. Federální ministerstvo zahraničních věcí, Styky se zahraničím v oblasti kultury, školství, vědy a zdravotnictví v letech 1981-85.

97 Ibid. Problematike československo-vietnamských pracovných programov sa venovala ALAMGIR, Alena. *Socialist internationalism at work: Changes in the Czechoslovak-Vietnamese labor exchange program, 1967–1989*. Diz. práca. New Brunswick, NJ: Rutgers, The State University of New Jersey, 2014.

dokonca otvorili diskusie o možnostiach štúdia na vlastné náklady, ktoré malo byť umožnené záujemcom z rozvojových aj kapitalistických krajín.

Jedným z pôvodcov tejto transformácie priorít bola rastúca previazanosť cieľov československej zahraničnej politiky so štruktúrami medzinárodných organizácií a nimi proponovaných stratégií rozvojovej pomoci. Objem poskytnutej pomoci sa zmenšil a metódy pomoci začali zároveň podliehať skôr ekonomickým faktorom individuálnych štátov než geopolitickej doktríne. Politické, ekonomické a štrukturálne zmeny, s ktorými sa musela koncepcia československého štátneho socializmu v skúmanom období vyrovnávať, prinútili jej tvorcov hľadať vlastné riešenia vnútroštátnej krízy. Jednou z možných stratégií, ktoré sa v danej situácii naskytili, bolo využiť aktivity expertov na rozšírenie možností československého exportu a dať tak nový impulz stagnujúcej ekonomike. Tento predpoklad ostatne dosvedčujú i oficiálne štatistiky, podľa ktorých v roku 1980 pôsobilo najviac československých expertov v Líbyi, Alžírsku, Iraku a Nigérii, ktoré spomedzi krajín „tretieho sveta“ (s výnimkou Venezuely) disponovali najväčšími ropnými ložiskami.⁹⁸

Pri formulovaní záverov som si vedomá istých limitov tohto výkladu. Predovšetkých archív PZO Polytechna v čase písania tohto textu nebol sprístupnený, takže informácie o jeho konaní a rozhodovaní boli získané z materiálov náhodne objavených pri štúdiu iných fondov. Možno tak predpokladať, že sprístupnenie tohto archívu v budúcnosti prinesie nové informácie o ideových východiskách a exekutívnych mechanizmoch Ministerstva zahraničného obchodu, pod ktoré spadali všetky podniky zahraničného obchodu, a umožní tak sformulovať precíznejšiu interpretáciu rôznych okruhov motivácií, ktoré sa spolupodieľali na utváraní stratégie československej zahraničnej politiky.

Napriek uvedeným obmedzeniam však na záver možno konštatovať, že meniace sa logické vzorce poskytovania expertnej pomoci krajinám „tretieho sveta“ otvárajú nové perspektívy výskumu dejín neskorého socializmu, a to predovšetkým v otázke utvárania vlastných stratégií adaptácie „režimu“ na novú realitu, definovanú postupujúcimi globálnymi ekonomicko-politickými zmenami. Dejiny Československa tak možno uvoľniť z izolácie anonymného „východného bloku“ aj z hraníc paradigmy národného štátu, a vývoj jeho politiky skúmať ako produkt medzinárodných interakcií, ktoré neboli náhodným dôsledkom ale ústredným agensom globálnej studenej vojny.

98 NAČR, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Gustáv Husák, k. 802, inv. č. Federální ministerstvo zahraničních věcí, Přehled o čs. bezplatné hmotné a technické pomoci poskytnuté v roce 1980 a za 6. pětiletku celkem rozvojovým zemím.

VON DER INTERNATIONALISTISCHEN HILFE BIS ZUR PRAGMATISCHEN ZUSAMMENARBEIT:
PRIORITÄTEN DER TSCHECHOSLOWAKISCHEN
„EXPERTENBERATUNG“ AUF DEM GEBIET DER WISSENSCHAFT UND
AUSBILDUNG FÜR AFRIKA-LÄNDER IN DEN 60ER UND 70ER JAHREN

BARBORA BUZÁSSYOVÁ

Der Text konzentrierte sich auf die Analyse von den ändernden Ziele der tschechoslowakischen Entwicklungshilfe auf dem Gebiet der Wissenschaft und des Bildungswesens an die Afrika-Länder in den 60er bis 80er Jahren im Rahmen der Entwicklung von Strategien der international geleisteten Entwicklungshilfe. Während in der ersten Entwicklungsdekade die Konzeptionen der Hilfe im Geiste der Theorie des menschlichen Kapitals und „begeisterten Internationalismus“ geführt wurden, dessen Ergebnis eine umfangreiche Unterstützung insbesondere der universalen Ausbildung und der Stipendienprogramme waren, ist seit den 70er Jahren die Entwicklung zur wirtschaftlichen Politik der Hilfe, zur Neuausrichtung auf die Programme von kurzfristigen Berufspraktika in Verbindung mit der Ausübung einer konkreten Profession und zu den Bemühungen der Sicherstellung von größeren Rentabilität der Investitionen der Spenderländer erkennbar. Im Fall der Aktivitäten der tschechoslowakischen Experten in den Institutionen in Afrika äußerten sich die Änderungen der Rhetorik sowie der globalen politisch-ökonomischen Situation im Vorschub von den „orthodoxen“ Professionellen, die die CSSR vor allem in der qualitativen Fachpraxis repräsentierten, bis zu den Mitarbeitern der politischen Repräsentation der CSSR, die bei der Vermittlung von Handelsverträgen mit dem Ausland behilflich sein sollten. Der Umfang der Hilfe an das afrikanische Bildungswesen des „humanitären“ Charakters reduzierte sich zugunsten der beidseitig günstigen Verträge, die häufiger multilateral garantiert wurden, bei denen die Last der Kosten aus den finanziellen Kompetenzen der tschechoslowakischen Regierung auf die Fonds der internationalen Organisationen übertragen wurde. Gleichzeitig kam es zur Reform von Lohnbedingungen der tschechoslowakischen Experten, die von den internationalen Organisationen beschäftigt wurden, nach der sie 25 % aus dem Einkommen dem slowakischen Staat abführen sollten. Diese Entscheidungen der tschechoslowakischen Regierung kann man als ein der Beweismittel der wachsenden Anknüpfung der tschechoslowakischen und internationalen Strategien der Leistung von Entwicklungshilfe ansehen, dessen Autoren während der 70er Jahre (vor allem nach der Ölkrise im 1973) den Faktor der Revitalisierung von Wirtschaften der Spenderländer zu berücksichtigen begannen.

Mgr. Barbora Buzássyová
Historický ústav SAV
Klemensova 19, 814 99 Bratislava
e-mail: histbabu@savba.sk